

Функционални особености на антидискриминационното правосъзнание

Стефка Наумова

Legal consciousness is studied as a special form of the individual and group consciousness, which is the conjunction in the process of social impact of law includes three basic elements - legal knowledge, valuation, and psychological attitude toward law, as well as readiness for behavior in the legal sphere. Significance of the anti-discrimination consciousness gets higher in the new conditions when EU member-states accepted The Lisbon Treaty claiming and strengthening the principle of equality, nondiscrimination and the Rule of Law.

Key words: *Legal consciousness, Equality, European antidiscrimination law, Dntidiscrimination Legal Consciousness*

ВЪВЕДЕНИЕ

Проблемът за равнопоставеността и ограничаването на различните форми на дискриминацияма придобива особена актуалност в контекста на съвременните международни стандарти и норми, които определят и институционалната рамка на модерните **антидискриминационни** политики. Дискриминацията като социално явление не дава равни възможности за социализация и за нормална реализация на индивида в личностен и обществен план. Съвременната модерна демокрация се стреми към единен комплекс от “справедливи равенства”, включващ: а) юридико-политическо равенство; б) социално равенство; в) равенство на възможностите (равен старт и равен достъп); г) икономическо равенство. Цялостната стратегия на ЕС, насочена към ограничаване на дискриминацията обаче не може да бъде постигната без посредничеството на правното съзнание, което е свързващото звено между правото и поведението. Ето защо теоретичните и емпиричните анализи на този феномен и по-специално – на неговите функционални особености, са перманентно в центъра на внимание на правно-социологическия анализ. Особено голямо е значението на антидискриминационното правосъзнание в контекста на Договора от Лисабон и обявяването на антидискриминационната политика на ЕС за основен приоритет на съюза, намиращ специфично отражение в националните стратегии на страните-членки, в т.ч. и Р България.

1. Европейската антидискриминационна политика и отражението ѝ в националното законодателство

Пълноправното членство на Р България в ЕС постави на преден план както теоретичното изясняване на проблема за равнопоставеността, така и осъвременяване на законодателството, приобщаването му към най-добрите европейски антидискриминационни политики и намирането на действащи правни и извънправни механизми за реално прилагане на принципите на равнопоставеност и избягване както на монодискриминацията, така и на множествената дискриминация. В този контекст реализацията на всяка балансирана Национална стратегия за равнопоставеност и избягване на множествената дискриминация се възприема като съществен напредък и се вписва в политиката на Европейския съюз, определящ равнопоставеността като свой приоритет. Значителна част от нормативните актове, приети в рамките на съюза имат за цел да осигурят справедливо и равнопоставено отношение по определени признаци. Симптоматична промяна внася единодушното одобряване от държавите-членки на Договора от Амстердам, тъй като след влизането му в сила са приети, допълнени или изменени няколко нови Директиви в областта на недискриминацията, като по-съществено значение сред тях имат Директивата за равенство между расите 2000/43/ЕО, както и Директива за равенство в заетостта 2000/78/ЕО, изменена през 2006 г. Първата директива прилага принципа на равно третиране на лица без разлика на расата или етническия произход. В директивата се съдържат дефиниции на

такива основни понятия като “пряка” и “косвена” дискриминация, “тормоз”, като изрично се забраняват институционалните прояви или възможности за виктимизация. Втората директива прилага принципа на равно третиране в трудовата заетост и обучението, независимо от религия или убеждения, увреждания, възраст или сексуална ориентация. В същата насока са директива 2002/73/ЕО, както и директива 2004/113/ЕО. От особен интерес също е и т.нар. “Широкообхватна директива срещу дискриминацията”, в която се отчита, че дискриминацията може да се прояви не само на пазара на труда, но също при достъпа до стоки и услуги като транспорт, здравеопазване и банкови услуги. Основната цел на директивата е да се гарантира равно третиране в тези и в много други области, като специално се подчертава необходимостта от мерки срещу множествената дискриминация.

Макар че повечето европейски страни вече разполагат със законодателство за борба с дискриминацията, новите разпоредби целят да установят устойчив ред от права и задължения в рамките на целия ЕС. Що се отнася до нашата страна, следва да се отбележи, че общите параметри на националното законодателство като цяло са в унисон с правото на ЕС. Общите параметри на антидискриминационното национално законодателство са определени в Конституцията, докато конкретните механизми за неговата реализация и то в контекста на антидискриминационната политика на ЕС – в Закона за защита от дискриминация. (ЗЗДискр.), който на свой ред кореспондира с други закони, уреждащи сходна материя.

2. Функционални особености на правното съзнание

Правното съзнание в правно-социологическата теория се разглежда като сфера от общественото, груповото и индивидуалното съзнание, която отразява правната реалност под формата на правни знания, оценъчни отношения към правото и практиката по неговото прилагане, правните нагласи и ценностните ориентации, регулиращи поведението в юридически значими ситуации. Правното съзнание има своя специфична структура, която включва следните основни елементи: познавателен (правната информираност); психологически (оценки, отношения, ценностни нагласи и психологически ориентации към правото и практиката по прилагането му); поведенчески (готовността за правнорелевантно поведение). На свой ред под емпирично изследване на правното съзнание се разбира изследването, което обхваща тези три основни компонента. Специфична особеност на правното съзнание е, че то по особен начин отразява правната действителност и най-вече - съдържащите се в правните норми права и задължения. В същото време самите тези норми са “носител” на определено правосъзнание — както това на законодателя, така също и на суверена - източник на властта. Правното съзнание е не само свързващо звено между изискванията на правото и конкретното поведение, но играе определена роля при самото създаване на правото, разбирано като синтез между *ius* и *iustum*.

В правно-социологическата доктрина най-често се анализира значението на правното съзнание в механизма на социалното действие на правото, както и функционалните му особености на трите различни нива на неговата активност - индивидуално, групово и обществено правосъзнание.

Преодоляването на юридическия позитивизъм и съчетаното прилагане на правния анализ с емпиричното правно-социологическо изследване дава нов тласък на анализите относно равнопоставеността и изграждането на антидискриминационно правосъзнание. В този смисъл правно-социологическият анализ е безспорно най-широката концептуална скала, в рамките, на която се “вместват” двата основни аспекта на проблематиката. Първият аспект обхваща правно-социологическите параметри на принципите на равнопоставеността. Вторият - това е проблемът за дискриминацията като форма на социална девиация. Що се отнася до правото, то тук нещата се свеждат до намирането на адекватни законодателни решения, доколкото юридическата отговорност е много важна, но не единствена възможност за противодействие на различните форми на дискриминация.

В правно-социологически контекст дискриминацията е форма на социална девиация, върху чието разпространение или ограничаване основно влияние оказва не само законодателството, но и онези форми на правното съзнание, които мотивират дискриминационно или антидискриминационно поведение.

Под **функционални особености** на правосъзнанието се разбира способността му да се адаптира към непрестанно променящата се социална реалност. Доколкото антидискриминационното законодателство е съществен фактор, обуславящ нормалното протичане на правоотношенията и запазването на обществото от конфликти, основаващи се на дискриминация, това означава, че става въпрос за изясняването на функционалните зависимости между дискриминацията като форма на социална девиация, антидискриминационното право и правното съзнание. И още по-конкретно - за изследване на функционалните особености не само на правосъзнанието на адресатите на правните норми, но и на правосъзнанието на самия законодател, доколкото той е отговорен за вземането на адекватни законодателни решения. Следователно посоката на анализа е съсредоточена върху проблема за достатъчната степен на легитимно господство в условията на перманентен дискриминационен риск и за състоянието на правното съзнание и неговата адаптивност в такава една ситуация.

Диапазонът между антидискриминационната политика и правото, между политическото съзнание и правното съзнание е твърде пластичен. Тази връзка се обозначава емпирично не в зависимост от количествените характеристики на правото, а в зависимост от отговора на въпроса колко раздалечени или колко близки са едно до друго понятията *ius* и *iustum*. Предполага се, че в условията на легитимно упражняване на властта, когато законодателят не допуска сливане на политическа с държавна воля, диапазонът между антидискриминационна политика и право, между политическо и правно съзнание е умерено раздалечен. Обратно е при нелегитимното управление - там правото е инструмент, използван за задълбочаване на определен дискриминационен натиск, облечен в юридическа форма. Правното съзнание има решаваща роля в процеса на превръщане на правните предписания в конкретно поведение. Самата норма в процеса на "печупването" си през съзнанието на субекта, оказва такова влияние, при което са възможни два варианта - правомерно поведение или противоправното поведение. Определящ компонент на правното съзнание е правната информираност, доколкото натрупването на правни знания е начален етап в сложния процес на психологическо въздействие на правото върху индивидуалното и груповото правосъзнание. В психологическия елемент се съдържат оценъчни съждения, мнения, нагласи и ориентации, формиращи както въз основа на натрупаните правни знания, така и в процеса на влияние на различни други фактори, включително и (анти)дискриминационни. Ако правната система съдържа в себе си изконните принципи за справедливост, равенство и недопускане на дискриминация и т. н., то с по-голяма вероятност следва да се предполага формиране на положителни оценки и психологически нагласи към правото, независимо от страничния дискриминационен фактор. И обратно - ако самата правна система не съдържа тези основни постулати или пък практиката по прилагането ѝ се разминава с тях, то тогава у мнозинството от гражданите могат да се формират негативни оценки към правото и неговите принципи. Формирането на оценката невинаги е пряк резултат от конкретното правило за поведение, а може да е изведено от по-общи принципи на правната система. Тогава социалните процеси "изпреварват" конкретните правни решения и ако не се създаде адекватен механизъм за балансиране между очакванията на обществото, от една страна, и законодателните решения, от друга оценъчният елемент в правното съзнание би способствал формирането на отрицателно отношение към правото и би мотивирал осъзнато девиантно поведение.

3. *Емпирични характеристики на антидискриминационното правосъзнание*

В следващото изложение са представени някои резултати от проведено в рамките на Института за държавата и правото на БАН емпирично правно-социологическо изследване върху връзката между антидискриминационното законодателство и формирането на антидискриминационно правосъзнание. Изследването показва относително добра степен на информираност по проблемите на дискриминацията. На въпроса "Коя от формите на дискриминация е най-разпространена?", най-голямо натрупване има при отговора "етническа принадлежност" (49%). При индикаторите "образование", "лица с увреждания" и "имотно състояние" има почти еднакво разпределение (между 5% и 6%). Сравнително висок е процентът на избралите отговора, че "всички форми на дискриминация са еднакво разпространени" (29%).

Основно внимание беше съсредоточено върху отношението на изследваните лица към фактическото състояние на дискриминацията у нас както на институционално, така и на междугрупово ниво, върху техните психологически нагласи и ценностни ориентации, формиращи дискриминационно (съответно антидискриминационно поведение). Изследвано беше и отношението към дискриминацията по признаците "пол", "етническа принадлежност", "възраст", "образование" и "увреждания" при упражняване на правото на труд, т.е. дискриминацията на основание на повече от един признак. Най-голямо натрупване (73%) има при обобщаващото оценките мнение, че всеки, без оглед на изведените отделно признаци, може да бъде дискриминиран при упражняване на правото на труд. Този резултат може да се тълкува като валидна оценка на вероятност за скрита множествена дискриминация. Що се отнася до оценките по отделни признаци, респондентите поставят на първо място дискриминацията по етническа принадлежност (67%). Близки по стойности са оценките за дискриминацията по възраст и образование – съответно 71% и 58%. Сравнително по-ниски са те при дискриминацията по пол (51%) и по отношение на хора с увреждания (39%). Изследването показва, че общественото мнение е доста категорично и по въпроса за възможна дискриминация по признаците "имуществено състояние" и "етническа принадлежност" при висока степен на декларирано убеждение, че правото на образование е законово гарантирано. Само 21% смятат, че всеки гражданин има финансова възможност завърши висше образование, а 11% са убедени, че повечето хора са бедни и че това е най-сериозното препятствие пред тях за достъп до висше образование. Категорично е мнението, че етническата принадлежност също се отразява на достъпа до образование. Според 69% такъв шанс имат българите, за 42% това са турците, 23% споделят мнението, че това са ромите. Респондентите изтъкват ученолюбието като характеристика на българите, осигуряваща им висока степен на достъп до образование, политическите амбиции на турците и институционалната подкрепа на ромите, осигуряващи такъв достъп. Тук всъщност е стиловата точка – в съзнанието на респондентите невинаги може отчетливо да се формира последователността на възможна верижна дискриминация и определящите даден дискриминационен факт фактори. В изследването бяха включени въпроси, сондиращи отношенията между различните етнически общности и готовността за дискриминационно или антидискриминационно поведение. Доказателство за наличието на силно изразена етноцентристка нагласа са някои от резултатите в тази насока. На въпроса "**Смятате ли, че в региони със смесено население всяка етническа група трябва да живее в обособен район?**" 17% отговарят, че това е нормалната ситуация, 29% - че това е форма на дискриминация, а 51% - че това е типично за региона, в който живеят. Елементи на силно изразена етническа нетолерантност се проявява в отговорите на въпроса "**Как бихте реагирали, ако Ваш близък поддържа отношения с представители на друг етнос и желае да сключи брак с него?**" Само 9% одобряват такъв модел на съжителство, 31% заявяват, че не одобряват, но биха се примирили и 60% декларираат, че ще направят

всичко възможно да попречат на тази връзка. Интересни са мотивите - 60 % смятат, че различните етноси са различни по манталитет и такава връзка не би била трайна, 15% изтъкват различията във вероизповеданията, а 25% мотивират становището си с предишен негативен опит. Липса на толерантност се наблюдава и при сондажа на мненията, съдържащи се в отговорите на други два въпроса: **“Смятате ли, че децата от ромски произход трябва да учат в едно училище с българчета?”** и **“Бихте ли приели за съседни представители на ромската общност?”** На първия въпрос утвърдително отговарят 51% от запитаните, а останалите 49% поставят определени условия – постоянен контрол и липса на друга възможност. Сравнително по-толерантни са респондентите що се отнася до възможността да имат за съседни представители на ромската общност – 58% дават утвърдителен отговор, а останалите 42% - ако ромите са образовани или богати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Реализираното емпирично правно-социологическо изследване показва, че като цяло изследваната съвкупност е обезпокоена от проявите както на монодискриминация, така и на множествена дискриминация у нас, както и от недостатъчната ефективност на съответните органи. Няма пряка зависимост между степента на информираност по въпросите на дискриминацията от една страна и отношението и готовността за поведение – от друга. Свидетелство за това е високият процент на отговорилите, че в случай на дискриминационно поведение спрямо тях не биха се обърнали за помощ към никоя институция. Наблюдаваната тенденция към усъвършенстване на механизмите за противодействие на различните форми на дискриминация определено е признак за доближаване на националната политика към европейските стандарти. Тази тенденция очевидно трябва да продължи и в бъдеще като се има пред вид че поначало за българското общество е характерна висока степен на толерантност, а това е основен фактор за изграждане на активно антидискриминационно правно съзнание и поведение.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] **Durkheim, E.** De la division du travail social. Paris, Alka, 1893.
- [2] **Dobbin, Frank, and Erin L. Kelly.** How to Stop Harassment: Professional Construction of Legal Compliance in Organizations. – American Journal of Sociology, N4/2007, p.1203.
- [3] **Наумова, Ст.** Правно-социологически параметри и емпирични характеристики на антидискриминационното правосъзнание. – Правна мисъл, № 1/ 2011, с. 71-92

За контакти:

Проф. д-р Стефка Наумова, Русенски университет “Ангел Кънчев”, e-mail: s.avomuoa@abv.bg